

JOODSE VRIJWILLIGERS UIT BELGIE IN DE INTERNATIONALE BRIGADEN. EEN PORTRET VAN EEN VERGETEN GENERATIE ?

door

Rudi VAN DOORSLAER

**Assistent bij het Navorsings- en Studiecentrum
voor de Geschiedenis van de Tweede Wereldoorlog**

Een 200 joden vertrokken tussen 1936 en 1938 uit België om dienst te nemen in de Internationale Brigaden; 200 op een joodse bevolking in België van ca. 50.000 in 1936. Vertaald naar de Belgische bevolking toe zouden er zo'n 30.000 Belgen naar Spanje zijn getrokken. In realiteit waren het er ca. 1.300. Van waar dus dit grote aantal joden? En kan men spreken van één joodse bevolking, meer nog één joodse identiteit? M.a.w. wie waren deze mensen, waar kwamen ze vandaan, welke waren hun motivaties en wat overkwam hen na het avontuur in Spanje?

1. JODEN EN ARBEIDERSBEWEGING IN OOST-EUROPA.

Dit verhaal begint op het einde van de 19de eeuw wanneer de schuchtere doorbraak van het industrieel kapitalisme ook de Oost-Europese agrarische maatschappij door elkaar schudde. De sociale structuren van de traditionele joodse klein-stedelijke samenleving — de "Shtetl" — bleven daarbij niet onaangeroerd. Er ontstond evenwel geen joods proletariaat in de klassieke betekenis, maar een halfgeproletariseerde massa van ambachtslui in een aantal typisch joodse sectoren: de confectie, de lederbewerking, de schoenmakerij, de schrijnwerkerij, enz. Deze ambachtslui leefden in een chronische armoedesituatie door gebrek aan werk. Wanneer wij daar de al even chronische uitbarstingen van anti-semitisme aan toevoegen hebben wij meteen een verklaring voor de massale joodse emigratie, vanaf 1900 naar de Verenigde Staten, vanaf 1925 vooral naar West-Europa.

Deze sociale eigenheid van de joodse arbeidersbevolking in het vestingsgebied in het westen van het Tsaristisch Rusland (Litouen,

de Oekraïne, Witrusland, Bessarabië), in Polen en in Galicië (behorend tot Oostenrijk-Hongarije) leidde tot het ontstaan van een aparte joodse arbeidersbeweging. Veruit het belangrijkste was ongetwijfeld de *Bund* (Algemeiner Jiddischer Arbeter Bund), opgericht in 1897. De *Bund* profileerde zich in het begin van de 20ste eeuw als een voortrekker van de nationale en culturele emancipatie van het joodse volk. In die optiek hechtte de organisatie veel belang aan culturele aspecten en aan de promotie van het Jiddisch. De *Bund* stond zeer vijandig t.a.v. de religieuze orthodoxie en het zionisme.

Een tweede component van de joodse arbeidersbeweging poogde precies een huwelijk tot stand te brengen tussen het zionisme en het marxisme. In 1906 werd een "*Joodse sociaal-democratische Arbeiderspartij Poale Zion* (arbeiders van Zion)" opgericht, met als prioritaire doelstelling de vestiging van een joodse socialistische staat in Palestina. Beiden, *Bund* en *Poale-Zion*, werden tot de jaren twintig heen en weer geslingerd tussen socialisme en communisme. Uiteindelijk bleef er enkel in het onafhankelijke Polen een autonome joodse arbeidersbeweging bestaan terwijl deze in de Sovjetunie na 1917 werd verboden of door de KPSU werd opgeslorpt.

Een derde component in die Joodse arbeidersbeweging was het communisme. Deze component onderscheidt zich precies van het Bundisme en *Poale-Zionisme* omdat de communisten enkel heil zagen in een assimilatie van de joodse arbeiders. Bijgevolg heeft er nimmer een joodse communistische partij bestaan. Dit belet niet dat het communisme een essentieel onderdeel was van de joodse arbeidersbeweging in de tussenoorlogse periode. De joodse aanwezigheid in de K.P.'s van Polen, Hongarije, Tsjechoslovakije en Roemenië was zeer nadrukkelijk, en dat zou ook in de West-Europese immigratie het geval zijn.

2. JODEN EN ARBEIDERSBEWEGING IN DE BELGISCHE IMMIGRATIE

Op het eind van de Eerste Wereldoorlog telde België zo'n 10.000 joden. Een paar duizend onder hen waren eind 19de, begin 20ste eeuw uit Rusland gekomen. De anderen verbleven reeds langere tijd in ons land, bezaten de Belgische nationaliteit en waren grotendeels geassimileerd. Door de invoering van immigratiereglementeringen in de Verenigde Staten — in 1920 en verscherpt in 1925 — kwam er in de jaren twintig een massale joodse emigratie naar België, vooral uit Polen, maar ook uit Roemenië, Hongarije, Tsjechoslovakije, de Baltische Staten, Bulgarije en Joegoslavië. Hoewel het zeer moeilijk

is een juist beeld te krijgen van deze immigratie — de Belgische administratie kent geen raciale of religieuze criteria — wordt het aantal joden in 1930 toch reeds op zo'n 45 à 50.000 geschat. Spijts de economische crisis bleef deze stroom, hoewel verzwakkend, nog enkele jaren aanhouden. Na 1933, en in toenemende mate na 1938 kwamen daar tenslotte nog Duits-joodse vluchtelingen bij. Zij spelen echter in onze studie geen rol meer. Aan de vooravond van de Tweede Wereldoorlog zouden er dus zo'n 65 à 75.000 joden in België verbleven hebben.

Deze immigratie was een typisch stedelijk fenomeen, wat trouwens samenhang met de economische bedrijvigheid van deze joodse immigranten. Een Duitse statistiek, vermoedelijk uit 1941, kwam tot de volgende verdeling: 52,5 % Brussel, 38,3 % Antwerpen, 4,2 % Luik en 2,5 % Charleroi. Dit groot aandeel van Brussel kan enigszins verrassend overkomen, maar verklaart zich door de veel grotere concentratie van de joodse immigranten rond het Antwerpse centraal station tegenover de verspreiding in Brussel (met weliswaar ook Noord- en Zuid station als polen). Niettemin is het niet onwaarschijnlijk dat er juist door de oorlogssituatie een kleine verschuiving heeft plaatsgegrepen van Antwerpen naar Brussel, waarmee wij voor de interpretatie van de verhouding bij de joodse interbrigadisten dienen rekening te houden. De joodse economische bedrijvigheid was een merkwaardige reproductie van de Oost-Europese situatie: een overheersen van de ambachtelijke sectoren dus vooral op het terrein van de textiel, de leder- en de huidenbewerking en de diamant. Opvallend daarbij was het groot aantal kleine, vaak familiale, bedrijfjes. Bij de likwidatie ervan tijdens de bezetting werden er 5.432 geteld — meer in de handels- dan in de productiesector — waardoor liefst 44 % van de joodse families eigenaar waren van een kleine zaak. Deze kleine bedrijfjes stelden ook het overgrote deel van de joodse arbeiders tewerk. De patriarchale sfeer in deze K.M.O.'s, het soms vervagen van de grenzen tussen werkgevers en werknemers, tekende de klassenverhoudingen in de joodse gemeenschap en bijgevolg ook de politieke verhoudingen.

Met de komst van de tienduizenden Oost-Europese joden werd het politiek profiel van de joodse gemeenschap in België grondig veranderd. De Belgische "consistoriale" joden, kwamen uitsluitend via de religieuze structuren naar buiten. Dit joods establishment kan men — met de nodige nuances — in de liberale, Belgische patriottische hoek situeren. Zij vertegenwoordigen in 1940 nog zo'n 7 % van de joodse bevolking, maar in 1936 was dat, vóór de massale inwijking van Duitse joden, wellicht iets meer.

De belangrijkste politieke stroming onder de ca. 90 % niet-

Belgische joden was ongetwijfeld het zionisme. Vooraf willen we nog waarschuwen voor de misvatting alsof de meerderheid van de joodse emigranten op één of andere manier politiek actief was of zich politiek "betrokken" voelde. Dit is zeker niet het geval. Bij de oprichting, eind 1937, van de *Conseil des Associations Juives de Bruxelles*, die zo goed als alle joodse organisaties verenigde — van de orthodoxen tot de communisten — werd er een adressenlijst samengesteld van 8.000 namen. Deze werden allen aangeschreven in 1938 met het verzoek de "Conseil" mandaat te geven om de belangen van de joodse bevolking te behartigen: slechts 1.227 antwoorden kwamen terug. Op dat ogenblik woonden in Brussel minstens 30.000 joden. Voor de verkiezing van de Belgische afvaardiging voor het zionistische "Joods wereldcongres" in 1939 werden 6.267 Chekalim verkocht en 3.812 stemmen uitgebracht. Dit geeft een beeld van de invloed van het zionisme, wij zeiden het reeds, de belangrijkste politieke stroming. Alle zionisten waren het er over eens dat de enige oplossing voor het joods probleem in de diaspora erin bestond een eigen joodse staat op te richten in Palestina. Over hoe die staat er dan wel moest uit zien liepen de meningen evenwel grondig uiteen. Het sterkst stond de "liberale" centrumrechtse "Algemeen-Zionistische" partij. In dezelfde politieke hoek valt tevens de religieus-zionistische partij Misrahi te situeren. Beiden steunden hoofdzakelijk op de kleine zelfstandigen onder de joodse immigranten. Socialistisch of beter nog sociaal-demokratisch van strekking was de *Poale Zion-Zeire Zion*, met haar jeugdbeweging de *Dror*. Tenslotte was er de communistisch-zionistische beweging, de *Linke Poale Zion*, die in 1921 in België was opgericht. In 1939 haalde de *Linke Poale Zion* bij de verkiezingen voor het 21ste "Joods Wereldcongres" nog 29% van de uitgebracht stemmen (de *Poale Zion-Zeire Zion* 18,5%). Het is uit de kringen van dit marxistische zionisme en dan vooral uit de jeugd-scoutsbeweging (de *Hashomer Hatzair*) dat de communisten in het begin van de jaren dertig een deel van hun kaders konden recrutereren. De socialistische en anti-zionistische *Bund*, hoewel reeds met een kleine kern actief in Antwerpen en Brussel vanaf 1923, slaagde er in de emigratie niet in onder de joodse arbeiders dezelfde positie te verwerven als in Polen. De beweging bleef zwak, eerst geïnfilteerd door de communisten (*Kulturverein*), later door de trotskisten.

De belangrijkste stroming in de schoot van de joodse arbeidersbeweging in België was ongetwijfeld het communisme. Voor een radicale en in de Belgische context marginale beweging, die daarenboven pleitte voor de assimilatie van de joodse arbeiders, kan dit verwonderlijk lijken. Zowel de karkarakteristieken van de joodse emigra-

tie, als de sociale problematiek inherent aan ieder immigrantenbestaan bieden voor dit fenomeen wellicht meer verklaringselementen dan het specifiek "joods vraagstuk" gekoppeld aan het anti-semitisme. Dit is belangrijk omdat deze analyse direct verwijst naar de natuur van het joods vrijwilligerschap in Spanje. Het debat dat hieromtrent vandaag wordt gevoerd is trouwens het gevolg van de triomf van het zionisme en de stichting van de staat Israël na de tweede wereldoorlog. Scherp gesteld gaat het hierover: kwamen de joden naar Spanje om te vechten voor hun communistische idealen (samen met alle andere communisten) of kwamen zij omdat ze als joden een speciale rekening te vereffenen hadden met de motor van het anti-semitisme — het fascisme? Het is daarom belangrijk zowel de communistische actie in de "joodse straat" en daarbuiten, als de opstelling van de communisten t.a.v. de joodse eigenheid vooraf duidelijk te stellen.

Van in de jaren twintig waren er joodse communisten actief in de schoot van de clandestiene vreemdelingenstructuur van de K.P., de *Main-d'oeuvre étrangère* (M.O.E.). Deze M.O.E., waarvan de betiteling wellicht in 1933 veranderd werd in M.O.I. (*Main-d'oeuvre immigrée*), groepeerde een aantal taalgroepen waaronder de joden, de Polen en de Italianen het talrijkst waren. Alvast in 1932 bestond er een Joodse Sectie van de M.O.E. (aangenomen kan worden dat zulks ook vóór 1932 het geval was) die de joodse partijleden uit Polen groepeerde. Daarnaast was er nog een Bessarabische en een Hongaarse taalgroep, die eveneens bijna uitsluitend uit joden bestonden. Onder deze Bessarabiërs — en in mindere mate onder de Polen — waren er heel wat studenten die als gevolg van de numerus clausus voor joden naar België waren afgezakt. De Hongaarse joden van hun kant waren doorgaans meer geassimileerd dan de Poolse joden, zo spraken zij Hongaars en geen Jiddisch. In ieder geval was ongeveer 1/3 van de MOE-leden in 1932 van joodse afkomst. In Antwerpen waren bijna alle MOE-leden joden, in Brussel beliep dat 50 %.

De relatie tussen de vreemde communisten en de Belgische K.P. is niet steeds even duidelijk aan te wijzen. In principe ging de leiding uit van het Centraal Comité, met als uitvoerend orgaan het Politiek Bureau, waaronder de "Centrale Commissie" van de M.O.E.-M.O.I. ressorteerde. In de praktijk speelden ook de federale partijverantwoordelijken een belangrijke rol. De activiteiten van de Italianen en de niet-joodse Polen situeerden zich hoofdzakelijk in de Waalse industriebekkens en in Limburg; voor de joden waren dat de stedelijke agglomeraties Antwerpen en Brussel. Dit vereiste een verschillende aanpak en het gebruiken van uiteenlopende organisatie- en propagandamiddelen. Daarnaast waren er ook internationale con-

tacten, die de theoretische ondergeschiktheid van de M.O.E.-M.O.I. aan de K.P.B. doorkruisten. Er werden bijvoorbeeld zowel voor Jiddisch-sprekenden (de *Naie Presse*) als voor de Hongaarssprekenden (*Szabadság*) in België communistische kranten verspreid die in Frankrijk werden gedrukt. Het lag daarenboven niet in de bedoeling van de Belgische partij deze vreemdelingen blijvend in hun eigen nationaal milieu te laten werken. Er werd aangestuurd op assimilatie en waar vreemdelingen konden ingeschakeld worden in de "Belgische" partijwerking werd dit niet nagelaten. Dit was trouwens in principe steeds het geval wanneer een communist-immigrant tot Belg werd genaturaliseerd.

Was de werking van communisten in hun eigen immigrantenmilieu slechts een tijdelijke zaak, de inhoud zelf van de communistische interventie in het immigrantenmilieu was afhankelijk van de algemene politieke strategie van de Kommunistische Internationale en bijgevolg ook van de K.P.B. Grof geschetst kunnen wij daar twee periodes onderscheiden: één vóór en één na 1935.

Parallel met de isolationistische politiek van de Sovjetunie voerden de Komintern en de communistische partijen tussen 1928 en 1935 een links-revolutionaire politiek die steunde op een geloof in de nakende instorting van de kapitalistische wereldeconomie. De revolutie stond dus voor de deur en in die optiek moesten de socialistische — die in de ogen van de communisten de arbeiders verzoenden met de burgerlijke maatschappij — bestreden worden. Deze tegen-klasse politiek verwierp dus iedere alliantie met andere linkse stromingen, wat toegepast op de joodse gemeenschap betekende dat de communisten zich scherp tegen het Bundistisch "sociaal-fascisme" en het links-zionistisch "bourgeois-nationalisme" afzetten. Helemaal zonder succes was deze politiek in de "joodse straat" niet. De joodse immigranten werden niet langer geconfronteerd met anti-semitische uitbarstingen, maar met sociale problemen. In hun land van herkomst waren die twee onlosmakelijk verbonden geweest. Nu kwam het verkrijgen van werkvergunningen, de slechte behuizing, de vuile- en onderbetaalde jobs, het feit dat er geen of nauwelijks verweermiddelen waren tegen deze sociale wantoestanden op de eerste plaats. Dit was het natuurlijk werkveld van de communisten, die beter dan de zwak georganiseerde Bundisten of de minder op de concrete actie in de diaspora gerichtte zionisten gewapend waren om deze problemen aan te pakken.

Hiermee komen wij op het terrein van de massaorganisaties waarin de joodse communisten actief waren. De M.O.I. zelf bleef een kleine clandestiene (niettemin kwetsbare) groep van partijmilitanten. Hun activiteit probeerden de communisten te ontwikkelen via

sociale en culturele organisaties. Dit was het geval met de *Kulturverein* en in mindere mate met *Gezerd* en *Prokor*. Beide laatsten wilden de emigratie naar Birobidjan (de "joodse" Sovjet-republiek) promoveren. Daarnaast waren er de hulpcomité's voor de politieke gevangenen in Polen (de *Patronati*) aangesloten bij de Internationale Rode Hulp. Minstens zo belangrijk was de syndicale werking. In Antwerpen hoofdzakelijk onder de diamantarbeiders, in Brussel hoofdzakelijk in de kledingsector. Doormiddel van deze werking spraken de joodse communisten hun mede-immigranten echter aan vanuit een communistisch denkpatroon dat nauwelijks rekening wenste te houden met de sociologische en culturele achtergrond van de joodse gemeenschap.

Hierin kwam met de heroriëntatie van de Komintern-strategie in 1935 verandering. De revolutie was niet langer meer het onmiddellijk perspectief, veeleer kwam het er nu op aan alle politieke krachten te mobiliseren in de strijd tegen het fascisme. De communisten wensten een eenheidsfront met de socialisten en een volksfront met andere democratische stromingen te realiseren. In deze zoektocht naar democratische frontvorming werd ook een zekere revalorisatie van de nationale eigenheid niet geschuwd. Dit kwam tot uiting in de communautarisering van de Belgische partijstructuren en de propaganda-activiteit, maar ook in de nieuwe aanpak van de werking in de "joodse straat". Wat de joden betrof gingen de twee elementen — nationale herwaardering en progressieve frontvorming — trouwens hand in hand.

Was het fascisme (met inherent het anti-semitisme) niet steeds de aartsvijand geweest van alle joden — gelovig, zionist, Bundist of communist? Was het fascisme bestrijden, niet tevens het (eeuwenlang) de joden aangedane onrecht bestrijden? Deze nieuwe oriëntatie lag aan de basis van het toenemend succes van de communisten in het joods immigrantenmilieu, en dit uitte zich wellicht minder in een groeiend militantenpotentieel dan in een uitbreiding van de sympathisantenkring. De communisten werden een vaste waarde in het organisatieleven van vele joodse arbeiders en jongeren. Hier werd de basis gelegd van hun mobilisatiekracht tijdens het conflict op het Iberisch schiereiland en later tijdens de tweede wereldoorlog.

Bekijken wij nu even de concrete frontwerking in de "joodse straat". Eind 1935 werd in Antwerpen de Joodse Arbeiderssportclub (J.A.S.K.) opgericht, die op haar toppunt in 1937 om en bij de 600 leden telde. Deze JASK, aangesloten bij de socialistische arbeiderssportfederatie, kan als een prototype gezien worden van een communistische organisatie tijdens de volksfrontperiode: ze stond open voor iedereen die progressief was en actief wou zijn. Steunend op de-

zelfde mensen die ook in de JASK actief waren werd er in Antwerpen een "Fireinigter Jiddisher Hilfs-Komitet fir Spanien" opgericht. Het stond in voor materiële steun aan de Republiek en aan de families van de vrijwilligers. Anders dan in Antwerpen bestond er in Brussel een Bundistische (*Medem*) en links-zionistische sportvereniging (*Shtern*). In de hoofdstad werd de sportclub *Einheit* opgericht in 1936 als een front met de Bundisten. De *Linke Poale-Zion* weigerde mee te werken; dat zou in de hulpactie voor Republikeins Spanje evenwel anders zijn. Eind 1937 verliet de *Medem-club* van de Bund de *Einheit*-sportgroep. Op het zelfde ogenblik deden zich ook moeilijkheden voor tussen de Bund en de communisten in het "Actiecomité voor het Anti-fascistisch Front in Spanje", het joods solidariteitscomité voor Spanje in Brussel. Op de achtergrond van deze animositeit stond de slechte verhouding tussen de Bund en de communisten die in Polen terugging tot de oktoberrevolutie en in 1936-1937 nog versterkt werd door het trotskistisch entrisme in de Brusselse Bund. De samenwerking met de *Linke Poale Zion* in de solidariteitsacties voor Spanje, hoewel niet probleemloos, legde niettemin de basis voor de gezamenlijke strijd die de joodse uiterst-linkerzijde tijdens de tweede wereldoorlog zou voeren.

Na Antwerpen en Brussel werd er tenslotte in oktober 1936 ook in Charleroi een gelijkaardige sportclub gesticht, de *Demokratischer Jiddisher Sportklub* — DISK.

3. DE JOODSE INTERBRIGADISTEN UIT BELGIE IN SPANJE

Toen als tegenhanger van de Olympische Spelen in Berlijn in 1936 een Arbeidsolympiade werd georganiseerd in Barcelona, trok ook een groep van het Belgisch Arbeiders Sportverbond naar Spanje. Onder hen bevonden zich delegaties van de J.A.S.K., *Einheit*, *Shtern* en *DISK*. Bij hun aankomst, de 18de juli 1936, bleken de spelen geen doorgang te kunnen vinden omdat de dag voordien de militairen in opstand waren gekomen. Zowat overal in de stad vochten arbeidersmilities tegen de opstandige militairen. Toevallig liep de Belgisch-joodse delegatie een oude bekende op het lijf: Szaja Kindermann, een kleermaker die jarenlang in Brussel en Antwerpen had gewoond. Toen hij in 1929 naar België emigreerde was hij reeds jarenlang een militant lid van de K.P.; hij zette deze activiteit verder en dat leverde hem in 1933 een uitwijzing op. Hij vestigde zich toen in Barcelona waar hij opnieuw in de K.P. militeerde. Tijdens de burgeroorlog werkte hij dan voor de S.I.M. (de Servicio de Investigación

Militar), in feite een verlengstuk van de Russische geheime dienst.

De delegatie van JASK en *Einheit* werd meegezogen in een golf van revolutionair enthousiasme. Zo werd de voorzitter van de J.A.S.K., Dov Liebermann, bij het afscheid van de buitenlandse sportmensen uitgenodigd een toespraak te houden op de Plaza de la Republica. Hij herinnerde eraan dat het 450 jaar geleden was dat er joods bloed had gevloeid in Spanje en dat het joodse en het Spaanse volk nu vochten tegen een gemeenschappelijke vijand, het fascisme. "Uw overwinning brengt ook onze vrijheid", besloot Liebermann (*). Hiermeer sloot hij aan bij de nieuwe communistische benadering van de joodse specificiteit. De volksfrontidee en de gebeurtenissen in Spanje werden vertaald naar de joodse gemeenschap toe.

Enkele joodse sportmannen vertrokken niet mee terug naar België. In feite waren zij meegereid met de intentie zich in Spanje te vestigen, maar zij engageerden zich in de strijd en kwamen meestal in de groep (later Centurie) Thälman terecht die werd ingezet in Zaragoza. Onder hen Emmanuel "Mundek" Mink, een 27-jarige meubelmaker uit Antwerpen. Hij was reeds in 1932 in Polen veroordeeld wegens communistische activiteiten en verbleef sinds maart 1935 illegaal in België. Hij zou later — na de officiersschool van Pozorrubio te hebben gevolgd — commandant worden van de joodse Botwincompagnie in de Dombrowski-brigade.

Wanneer wij verder het vertrek van de joodse vrijwilligers bekijken, zijn er nauwelijks 10 die zich vóór de oprichting van de eigenlijke Internationale Brigade naar Spanje begaven. Eind september 1936 viel de beslissing voor die oprichting in de schoot van de Kominintern en begin oktober werd aan de diverse communistische partijen opdracht gegeven de werving en begeleiding van vrijwilligers ter hand te nemen. Vanaf de derde week van oktober kwam de stroom richting Spanje goed en wel op gang. Tot het eind van de maand telden wij 32 vertrekken (wij konden slechts voor iets meer dan de helft van de vrijwilligers de vertrekdatum achterhalen). Tot januari 1937 bleef de werving — hoewel minder intens dan in oktober — nog voortduren. Daarna viel ze terug. Enkel in april 1937 vertrok nog een belangrijke groep vrouwen als verpleegsters, maar daarop komen we terug. De laatste vrijwilliger vertrok echter nog in april 1938.

Deze recruterings werd georganiseerd door de communisten. Zij zorgden voor de contactadressen in Parijs en betaalden doorgaans ook de reis naar de Franse hoofdstad. Of er één iemand was in de schoot van de M.O.I. die zich met deze recruterings inliet konden wij

(*) *Die Jiddische Presse*, 31 juli 1936, p. 4.

niet met zekerheid uitmaken. Wel organiseerde de Hongaarse communist Jouska "Joseph" Weisz in oktober de reis uit Antwerpen voor een hele groep vrijwilligers, waaronder ook Polen. Op federaal niveau in Antwerpen was het René Dillen die zich de werving en de steun van de achtergebleven familieleden aantrok. Dat het behoren tot het communistisch milieu voor de meeste Interbrigadisten hun vertrek naar Spanje heeft vergemakkelijkt, wil niet per definitie zeggen dat alle vrijwilligers ook communisten waren (Een politieke affiliatie konden wij voor 55 % terugvinden). Toch zijn wij daar voor één derde van de ca. 180 zeker van. Dit is gezien de clandestiene structuur van de M.O.I. reeds zeer veel. Daarenboven behoorden heel wat anderen tot diverse met de K.P. nauw verwante organisaties: JASK, *Einheit*, *Prokor*, *Patronati* (Internationale Rode Hulp) *Kulturverein* en de Belgische Geunifieerde Socialistische Jonge Wacht. Indien wij de zaak omdraaien en de joodse vrijwilligers zoeken die tot een andere politieke stroming behoorden, blijkt hoe weinig dat er wel waren. Wij vonden drie Bund-leden, waarvan twee lid waren van de trotskistische Parti Socialiste Revolutionnaire, daarnaast één lid van de *Dror* (de socialistisch-zionistische jeugdbeweging), twee leden van de *Linke Poale Zion* en een anarchist. Wij kunnen bijgevolg zonder aarzelen stellen dat de vrijwilligers in meerderheid uit het joods communistisch milieu kwamen en deel uitmaakten van wat men wel eens de communistische familie heeft genoemd. Dat een aantal onder hen actieve militanten waren, kan ondermeer afgeleid worden uit het feit dat wij 14 joodse Spanjevrijwilligers terugvonden op de lijsten van de uit België gewezen vreemdelingen. Een aantal onder hen was reeds in Polen, Hongarije of Roemenië politiek actief geweest. Israël Katz uit Rymanow had reeds een straf in het Poolse concentratiekamp Bereza Kartuska uitgezeten. Lajbusz "Leon" Inzelsztajn, een 34-jarige (steeds bij het uitbreken van de burgeroorlog in juli 1936 !) schoenmaker uit Vlostava was in 1924 en 1929 veroordeeld ondermeer wegens medeplichtigheid aan moord op een politie-indicateur. Hij kwam in 1930 naar Antwerpen, werd in 1934 uitgewezen, bleef illegaal in België en trok naar Spanje waar hij in december 1936 sneuvelde aan de Casa del Campo in Madrid.

Een belangrijk element in het politiek profiel van de joodse Spanje-vrijwilligers is wel dat onder de politieke kaders heel wat oudzionisten waren. Wij telden zes communisten die voorheen lid waren geweest van de *Linke Poale Zion* of (en vooral) de scoutsbeweging *Hashomer Hatzair*. Drie onder hen verbleven een tijd lang in Palestina, met name Jakob "Dolly" Gunzig, Rachel Ekstejn die in 1938 in Spanje Gunzig's vrouw werd en tenslotte David Kamenomostsky die

tot 1928 in Tel Aviv woonde en dan naar Gent kwam om er ingenieursstudies aan te vatten. Alle drie werden officieren in Spanje. Dat was ook het geval voor de ex-zionisten Israel "Piet" Akkerman en Isidore "Sabor" Springer.

Deze politieke profilering zullen wij door middel van diverse elementen nog fijner uittekenen, maar kijken we nu naar de plaats van deze vrijwilligers in de joodse immigratie. Vooreerst: waar kwamen ze vandaan? Hun nationaliteit konden wij in 94 % van de gevallen achterhalen: 69 % waren Polen, 15 % Hongaren, 6 % Roemenen en 2 % Belgen. De overige 8 % waren van Russische, Joegoslavische, Bulgaarse, Baltische en Nederlandse afkomst. De Poolse vertegenwoordiging onder de joodse vrijwilligers lag hoger dan hun (geschat) percentage in de joodse immigratie. Daar bereiken de Polen toch niet meer dan 55 % (*). Ook sterk vertegenwoordigd zijn de Hongaren. Min of meer overeenstemming is er voor de Roemenen; sterk ondervertegenwoordigd zijn ongetwijfeld de Belgen (2 % t.o.v. ca. 10 %). Wij moeten er hier echter op wijzen dat wij over meer Pools archiefmateriaal hebben kunnen beschikken (cfr. bibliografie) waardoor het aandeel van de Pools-joods vrijwilligers licht kan overschat zijn. De sterke oververtegenwoordiging van de joden van Hongaarse nationaliteit wijst ontgensprekelijk op een sterke communistische invloed in dit midden.

Wanneer emigreerden deze personen nu naar België (dat konden wij voor 54 % van de vrijwilligers uitmaken)? Een goede 70 % onder hen kwam tussen 1926 en 1932 naar ons land, met een duidelijke piek in 1928-1929. Slechts 7,5 % werd in België geboren. We kunnen dus gerust stellen dat zulks overeenstemt met het algemeen profiel van de joodse immigratie, dat het hier m.a.w. om personen gaat die ten hoogste 10 jaar in België verbleven op het ogenblik van het uitbreken van de burgeroorlog in Spanje.

Deze immigranten (het betreft hier nog steeds onze vrijwilligers) vestigden zich hoofdzakelijk in Antwerpen (48 %) en in Brussel (41 %). In vergelijking met gehele joodse populatie is Antwerpen hier duidelijk oververtegenwoordigd. Kan het zijn de "populistische" werking van de communisten in de sterk geconcentreerd wonende joodse bevolking in de metropool daar voor iets tussen zat? Dit is slechts een hypothese. Oververtegenwoordigd is eveneens het aantal vrijwilligers uit Luik (9 %), daar waar Gent en Charleroi maar 2 % van de joodse vrijwilligers leveren. Voor Luik worden wij trouwens met een opvallende dualiteit in de beroepsstructuur van de vrijwilli-

(*) J. Philippe SCHREIBER, *Les Juifs de Belgique face à la montée de l'anti-sémitisme nazi*, U.L.B., 1983-1984, p. 41-42 (licentieverhandeling).

gers geconfronteerd: enerzijds een groep oud-studenten, anderzijds mijnwerkers. Het omvangrijk contingent Poolse vrijwilligers van niet-joodse afkomst was trouwens eveneens voor een goed deel uit de Luikse mijnstreek afkomstig.

Uitzondering gemaakt voor de mijnwerkers uit Luik, waren onze vrijwilligers vooral in typische joodse beroepscategorieën actief (hier beliep de identificatie 58 %). Kleermakers-kleermaakster en arbeiders in de confectie vormden veruit de grootste groep. De meesten onder hen woonden in Brussel: de communistische invloed in het socialistische kledingsyndicaat was trouwens aanzienlijk. Op de tweede plaats kwamen de marokijnarbeiders-lederbewerkers, diamantarbeid(st)ers (uit Antwerpen) en de ingenieurs. Dit laatste verdient wat meer uitleg. Er waren onder de joodse Spanjevrijwilligers inderdaad relatief veel intellectuelen: 8 ingenieurs, 3 geneesheren, een bacteriologe, een studente in de pedagogiek. Daar kwam nog bij dat onder de handarbeiders er een aantal universitaire studies had aangevat. Zes studeerden er aan de Gentse Rijksuniversiteit, 6 aan de U.L.B. en twee aan de Luikse Rijksuniversiteit. Een opvallende rol in Spanje vertolkte de Poolse textielingenieur Heniek "Henryk" Torunczyk; wij brachten hem echter niet in rekening omdat hij rechtstreeks uit Polen vertrok. In 1929 kwam hij naar België en schreef zich in aan de stedelijke *Ecole Supérieur des Textiles* te Verviers. Na het behalen van zijn diploma in 1933 vond hij werk in de Poolse textielstad Lodz. Torunczyk, die reeds tijdens zijn lyceumtijd communist was geworden, vervoegde in 1936 de Internationale Brigaden. Een jaar later was hij luitenant in de Dombrowski-brigade. In 1939, na de ontbinding van de Brigaden was de weg terug naar Polen voor hem (en de andere Polen, Hongaren, Tsjechen, Joegoslaven, Bulgaren, Duitsers en Italianen) gesloten en keerde hij als majoor-bevelhebber van de *Agrupación-Torunczyk* (de samengevoegde resten van de 11de, 13de en 14de Brigaden) naar het front terug.

In dalende orde van belangrijkheid vonden wij verder nog volgende beroepen: bontwerkers, mijnwerkers, verpleegsters, beenhouwers(gasten), schoenmakers, haarkappers, huisschilders, hoedenmakers, drukkers, metaalarbeiders en meubelmakers. Hiermee is de lijst niet uitgeput, alleen betreft het nu enkelingen. Het besluit voor dit beroepsprofiel kan ongetwijfeld zijn dat de Spanjevrijwilligers een goed beeld geven van de structuur van de joodse arbeiderspopulatie. Wel ontbreken (nagenoeg) enkele zeer gespecialiseerde beroepen zoals dat van goudsmid bijvoorbeeld (één vrijwilliger). Ook, en dit is belangrijker, zijn wij er bijna nooit in geslaagd om te achterhalen of er tussen die ambachtslui, met ongetwijfeld veel thuiswerk, ook echte zelfstandigen zaten. Wij hebben de indruk dat op dit punt

de beroepsstructuur van de Spanjevrijwilligers aanzienlijk afwijkt van het modaal profiel van de beroepsstructuur van de gehele joodse bevolking in België anno 1936.

De leeftijd in 1936 (identificatie voor 82 %) van de joodse vrijwilligers varieerde tussen 21 en 34 jaar — en dan laten wij de uitersten, 17 jaar (3 personen) en 65 jaar (1 persoon) vallen. De meest voorkomende leeftijden zijn 23, 26, 27 en 30 jaar. Zij vormen dus de generatie(s) die geboren is (zijn) tussen 1902 en 1915, de vooravond van de eerste wereldoorlog dus, waar zij als kinderen de (te) snelle transformatie van de joodse samenleving, de verpaupering, de chaos van de eerste wereldoorlog, de Russische revolutie en de pogroms hebben meegemaakt. Het was de tijd dat het streng gereguleerd religieus levenspatroon van de Oost-Europese joodse bevolking geen vat meer had op de jeugd. Zij keerde zich af van de religieuze kennis om met dezelfde halsstarrigheid te zoeken naar wereldlijke kennis. In deze psycho-sociale context vonden zowel de Bund, het vrijzinnig zionisme, als het communisme hun voedingsbodem.

Rest ons nog de familiale situatie van de vrijwilligers te bekijken (op dit vlak beliep onze identificatie 74 %). Slechts 30 % onder hen was gehuwd; dit is, indien wij rekening houden met de meest voorkomende leeftijdscategorieën (23, 26, 27 en 30 jaar) toch bijzonder weinig. Wij telden ook 25 vrouwen (dokters en verpleegsters); 8 gehuwde en 5 niet-gehuwde (dit is ongetwijfeld onderschatting) koppels waren uiteindelijk samen in Spanje. Als wij daarvan nog de twee gescheiden mannen aftrekken, dan komen wij tot de slotsom dat slechts 12 % van de mannen hun vrouw in België achterlieten. Als wij daar tegenover stellen dat bijvoorbeeld de leeftijdscategorie 26-30 jaar in Gent (volkstelling 1930) voor ca. 70 % gehuwd was, dan blijkt hieruit toch een grote discrepantie. Slechts 8,5 % van de vrijwilligers had kinderen vóór het vertrek naar Spanje. Hieruit mogen wij dus besluiten dat de mobiliteit van deze vrijwilligers hoog lag, dat zij geen modaal familiaal patroon volgden, wat gezien hun precair immigrantenbestaan geen verwondering hoeft te baren.

Het profiel van de joodse vrijwilliger voor de Internationale Brigaden zou er samengevat als volgt kunnen uitzien :

- geboren in het eerste decennium van de 20ste eeuw in een (klein)-stedelijke omgeving in Oost-Europa (Polen) heeft hij zijn jeugd jaren doorgebracht in een door sociaal-economische transformaties en oorlogsomstandigheden ontworpen maatschappij;

- dat heeft hem (en zijn familie) tussen het midden van de jaren twintig en het begin van de jaren dertig in de emigratie gedreven, waarbij hij terecht kwam in een (groot)-stedelijke omgeving en hij zijn ambachtelijke bezigheden opnieuw opnam;

- niet meer geconfronteerd met raciale achteruitzetting, maar wel met de sociale problemen van de recente en onaangepaste immigrant vond hij zijn weg naar de communistische "familie";

- hoewel de onzekere immigrantenstatus hem remde bij de opbouw van een normale familie, waren er sterke vriendschapsbanden die in de ruime zin deze politieke "familie" bij elkaar hielden.

Laten wij nu even kijken hoe deze vrijwilligers het er in Spanje afbrachten. Over de Brigaden waarin ze terecht hebben wij slechts weinig gegevens kunnen achterhalen (voor 46 %). Men moet er trouwens rekening mee houden dat slechts weinigen in dezelfde eenheid zijn gebleven gedurende hun diensttijd. Deze diensttijd liep voor velen niet tot oktober 1938, tijdstip van de ontbinding van de Brigaden, maar tot februari 1939. De overgrote meerderheid werd ingedeeld in de 11de Brigade (Thälmann), waaronder ook de meeste Vlamingen ressorteerden en de 13de Brigade (Dombrowski), hoofdzakelijk samengesteld uit Polen en Hongaren. Op 12 december 1937 werd de joodse compagnie Botwin opgericht in de schoot van het Palafox-bataljon, dat op zijn beurt deel uitmaakte van de Dombrowski. Slecht 11 joden uit België maakten er deel van uit, dit is 5 %. 31 joodse vrijwilligers uit België sneuvelden en dit aantal lag ons inziens vrij hoog: 15 % van de effectieven. Voor de Gentse vrijwilligers kwamen wij op 11 %, maar dit is misschien te verklaren door het feit dat de Gentenaars gemiddeld minder lang in Spanje verbleven.

Een aantal joodse vrijwilligers en vrijwilligsters werd ook ingedeeld in de *Servicio Sanitario Internacional* (S.S.I.) die deel uitmaakte van de Brigaden. Los van de Brigaden was er het hospitaal van Onteniente, opgericht door de Socialistische Internationale, maar waarin de Belgen Jean Delvigne en Albert Marteaux een groot aandeel hadden. In april 1937 vertrokken 20 joodse vrouwen uit Brussel en vooral Antwerpen als verpleegsters naar Onteniente. Zij hadden voordien een korte opleiding gekregen en maakten in Onteniente het grootste deel van het verplegend personeel uit. Zo goed als allen bleven tot februari 1939 in Spanje.

Tenslotte vonden wij nog drie Bundisten-trotskisten die meevochten in de rangen van de *Columna Lenin* van de P.O.U.M. en een anarchist. Deze vrijwilligers waren aangesloten bij partijmilities die evenmin deel uitmaakten van de Brigaden.

Opvallend nu bij de joodse vrijwilligers uit België was het groot aantal officieren en onderofficieren: wij kwamen in totaal — uiteraard op het eind van de diensttijd — op 17 officieren en 19 onderofficieren. Goed 18 % onder hen bekwam dus een hogere graad. Hoog-

ste in rang — naast Torunczyk die niet uit België vertrok — was de in 1890 geboren Hongaarse-Joegoslaaf Endre Basch. Hij kwam in 1931 naar België met zijn vrouw en zijn zoon, die beiden in oktober 1936 eveneens naar Spanje gingen. Hij was één van de leidende figuren in de Hongaarse M.O.I. in Brussel en werd in 1933 uitgewezen, wat hem niet belette naar België terug te keren. In Spanje was hij achtereenvolgens commandant van de kazerne Salamanca in Albacete en luitenant-kolonel bij een artillerieeenheid. Ook drie officieren van de Botwin-compagnie kwamen uit België: Emmanuel "Mundek" Mink, Mojzasz "Micha" Sapir en Alter Szerman. Over Mink schreven wij reeds. Sapir was een 27-jarige ingenieur electronica uit het Poolse Wilno. Tussen 1928 en 1933 had hij in Gent gestudeerd en was daarna actief gebleven in de Brusselse M.O.I. Alter Szerman was eveneens 27 jaar, uit het Poolse Osarow en kleermaker van beroep. Hij kwam in 1926 naar België, werd in 1929 lid van de KP-M.O.I. en werd in 1934 wegens zijn politieke activiteiten uitgewezen. Hij verhuisde toen van Antwerpen naar Brussel en vertrok, net als Sapir, in oktober 1936 naar Spanje.

Tenslotte willen we nog één figuur belichten, Israël "Piet" Akkerman, die als politiek commissaris van een Bataljon onder de joodse vrijwilligers uit België de belangrijkste politieke functie in de Brigaden bekleedde. Piet Akkerman was in 1913 in Antwerpen geboren. Diamantslijper van beroep werd hij als jongeman lid van de linkszionistische jeugdbeweging *Hashomer Hatzair*. Vandaar deed hij de overstap naar de Kommunistische Jeugd. Wegens zijn politieke activiteiten werd hem in 1934 de Belgische naturalisatie, die aan zijn oudere broer Emiel was toegestaan, geweigerd. Piet bleef dus Pool, wat hem niet verhinderde lid te worden van het uitvoerend Comité van de Internationale Rode Hulp en verkozen te worden in het Federaal Comité van de Antwerpse K.P. In oktober 1936 vertrok hij naar Spanje, waar hij op 1 januari 1937 werd aangesteld als politiek commissaris van het bataljon André Marty. Een dag later sneuvelde hij in Algora, een dorpje in de omgeving van Madrid. Zijn broer Emiel was ondertussen reeds in december 1936 in Madrid gesneuveld. De vrouw van Emiel, Vera Luftig, trok in april 1937 samen met haar twee zusters Golda en Rachel en met de vriendin van Piet, Syma "Lya" Berger, als verpleegster naar de kliniek van Onteniente.

4. DE TERUGKEER EN DE TWEDE WERELDOORLOG

31 van de ca. 200 joodse vrijwilligers sneuvelden tijdens de burgeroorlog, één bleef tot 1944 opgesloten in een krijgsgevangenkamp

in Franco-Spanje. Uiteindelijk verbleven er in juni 1940 72 joodse oud-Interbrigadisten in België. Waar waren de anderen gebleven?

Begin februari 1939, bij de val van Catalonië, overschreden de vrijwilligers die na oktober 1938 hadden doorgevochten (omdat ze niet meer naar hun land konden terugkeren) de Frans-Spaanse grens. Samen met tienduizenden Spaanse vluchtelingen werden zij door de Franse autoriteiten opgesloten in concentratiekampen in Zuid-Frankrijk: Gurs, Argelès, Saint-Cyprien en Le Barcarès. Als enige land in West-Europa bleek België toen bereid te zijn de vreemdelingen-immigranten die voor het vertrek legaal waren ingeschreven opnieuw op te nemen. Met toestemming van de minister van Buitenlandse Zaken Paul Henri Spaak en door de praktische bemoeienissen van Walter Loridan (zaakgelastigde in Barcelona en Valencia sinds mei 1937), konden 13 joodse vrijwilligers in februari en maart 1939 naar België terugreizen. 30 vrijwilligers bleven opgesloten in kampen in Frankrijk; van 10 onder hen zijn wij zeker dat zij in 1941 naar Djelfa in het Algerijnse Atlasgebergte werden gedeporteerd. Zij werden daar in 1943 door de geallieerde legers bevrijd. Sommigen onder hen namen toen dienst in het Brits leger, anderen verkozen naar de Sovjetunie te gaan om er ingelijfd te worden in het Pools leger. Van de overige 20 (voor 75 % van de joodse vrijwilligers uit België konden wij min of meer volledige gegevens verzamelen over hun activiteiten tijdens W.O. II) die in Frankrijk bleven, stonden er 9 actief in het verzet, 2 werden daarvoor gefusilleerd, en 7 werden via het verzamelkamp Drancy als joden naar Auschwitz gedeporteerd.

5 van de ca. 200 vrijwilligers weken na hun engagement in de Brigaden en vóór het uitbreken van de oorlog uit naar de Sovjetunie, Palestina, Zwitserland, Belgisch Kongo en Groot-Brittannië.

Komen wij nu tot de 72 die tijdens de bezetting wel in België verbleven. Beginnen we met de 47 onder hen die in het verzet actief waren. Voor ongeveer de helft, 23 van de 47, betekende dat een engagement in de meest gevaarlijke vorm van verzet, de stadsguerilla die de partizanen voerden tegen de bezetter en de collaboratie. Net als voor de Brigaden, was het ook voor de partizanen de communistische organisatie die de weg voor deze mensen uittekende. In het voorjaar van 1942 besliste de K.P. namelijk uit de rangen van de vreemdelingenorganisatie M.O.I. vrijwilligers te werven voor een speciale partizanengroep in Brussel: het Mobiel Korps. Het Korps kwam onder de leiding te staan van de M.O.I.-verantwoordelijke en oud-Interbrigadist, de Bulgaar Thodor Angheloff (geen jood). In de M.O.I. werd zijn plaats ingenomen door een andere oud-Spanje vrijwilliger, Emmanuel Mailer, van Russisch-joodse afkomst. Mailer

was in 1925 naar België gekomen en behaalde in 1930 aan de Gentse universiteit een diploma van werktuigkundig ingenieur. Het Mobiel Korps bestond uit drie compagnies: een Pools-joodse, een Hongaarse (met vooral, maar niet uitsluitend joden) en een Bessarisch-joodse. De drie compagniecommandanten waren joodse oud-Spanjevrijwilligers: Szaja "Charles" Rochman, een kleermaker uit Warschau die in 1929 naar België kwam; Sandor Weiss ("Istvan Molnar"), een Hongaarse huisschilder die in 1943 in een gevecht met de Gestapo werd doodgeschoten en tenslotte Srulek "Georges" Livschitz, een confectiearbeider uit het Roemeense Kichineff.

Deze 23 partizanen kwamen niet allemaal in het Mobiel Korps terecht. Sommigen werden ingedeeld in het Korps van Brussel. Heel wat verpleegsters uit Spanje deden trouwens het gevaarlijke werk van koerierster bij de partizanen.

Diegenen die niet bij de partizanen terecht kwamen, waren in één of andere door de communisten geïnspireerde verzetsbeweging actief: het Joods Verdedigingskomitee bijvoorbeeld of Solidariteit van het Onafhankelijkheidsfront. Enkelen bleven als politieke kaders in de partij zelf werken, zo Israël "Srulek" Feld, een Poolse metaalarbeider - beenhouwersgast die in 1928 naar Antwerpen emigreerde. Hij vocht in het bataljon Edgar André, kwam naar België terug eind 1938, en werd toen lid van de K.P. In het najaar van 1942 werd hij door de partij als politiek verantwoordelijke naar Gent gestuurd. 4 andere joodse oud-Spanjestrijders raakten betrokken bij de werking van het "Rode Orkest" in België. Dit net van de Sovjet-inlichtingendienst werd geleid door de Poolse jood Leopold Trepper, die als linkse zionist een tijdlang in Palestina had verbleven.

Van de joodse oud-Spanjestrijders kwamen er 4 om in het verzet: ze werden terechtgesteld of sneuvelden. 13 werden er uit Breendonk of een Belgische gevangenis naar een Duits concentratiekamp gebracht. Van deze 13 werden er 11 in 1945 gerepatrieerd. Dit cijfer ligt ongemeen hoog, het gemiddelde bedraagt 1 op 2, en het is dermate opvallend dat het moeilijk een toeval kan zijn. Trouwens ook bij de 25 joodse oud-Interbrigadisten die uit de Dossin-kazerne in Mechelen naar Auschwitz werden afgevoerd, overleefden er 10 de oorlog; 11 van deze 25 "raciaal" gedeporteerden stonden in het verzet. Het gaat hier uiteraard om zeer kleine aantallen, maar de afwijking is ook hier weer zo opvallend (van de 24.906 uit Mechelen gedeporteerde joden werden er minder dan 5% gerepatrieerd), dat dit moeilijk een toeval kan zijn.

Niet alleen vertoonden de joodse Spanje-vrijwilligers dus een ontstellende continuïteit in hun politiek gedrag, ook bij de deportatie en in Auschwitz zelf konden zij door hun psychisch-politieke weerbaar-

heid afwijken van het modaal uitroeiingspatroon. Dit vraagt om uitleg. Vooreerst klopt het tijdstip van de deportatie naar Auschwitz van de oud-Interbrigadisten niet met het algemeen beeld van de deportatie uit Mechelen. Tussen 4 augustus 1942 en 31 oktober 1942 slaagde de SS-politie erin 16.000 personen te deporteren in 17 konvoien. Tot het einde van de oorlog — goed twee jaar later — kwamen daar nog 8.000 personen bij. 2/3 dus gedeporteerd in de 3 herfstmaanden van 1942, 1/3 in de daaropvolgende twee jaar. Voor de oud-Spanjevrijwilligers is het beeld andersom: 10 gedeporteerden tot en met het 17de konvooi, 15 daarna. Dit betekent dat de reflex om in de illegaliteit te gaan — en de mogelijkheid daartoe — bij hen meer aanwezig was. Dit betekent ook dat althans de grootste groep onder hen later in Auschwitz toekwam, toen niet iedereen meer automatisch naar de gaskamer werd gestuurd. Waren hun overlevingskansen daardoor ongetwijfeld groter, ook het behoren tot het communistisch oud-Spanjestriddersmilieu heeft daarin een rol gespeeld. In vele concentratiekampen, en ook in Auschwitz, slaagden de communisten erin door hun cohesie en solidariteit hun eigen mensen te sparen. Tenslotte moet men er in de vergelijking met alle joodse gedeporteerden wel mee rekening houden dat de oud-Spanjevrijwilligers bijna allen (jonge) volwassenen waren.

De eindsom voor de joodse Spanje-vrijwilligers die in 1940 in België verbleven was dat van de 72 er 52 in 1945 in leven waren. De joodse bevolking in België was voor 43,5 % uitgemoord geworden. Het behoren tot het communistisch milieu met haar organisatiekracht en de kracht van de individuele overtuiging die ook bij de joodse communisten aanwezig was, heeft in deze eindbalans een belangrijke rol gespeeld. Maar ook een paradox van het nazi-systeem speelde daarin mee. Onschuldige joodse families verdwenen zondermeer in Auschwitz. Joden die in het verzet hadden gestaan tegen het nazisme moesten eerst boeten voor hun "misdaden", indien mogelijk eerst veroordeeld worden. Zij kwamen zoals de niet-joden in de politieke concentratiekampen terecht. Ook voor de joodse oud-Spanjestridders bleken de overlevingskansen daar groter te zijn.

5. EPILOOG EN NABESCHOUWINGEN

Is de geschiedenis van de joodse Interbrigadisten hiermee ten einde? Eigenlijk niet. Zij, die communist waren, konden symbool staan voor de joodse onverzettelikheden tegen de nazi-waanzin, zij hadden zich niet weerloos naar de slachtbank laten leiden. Niet dat zij, toen het allemaal begon, wisten dat er een Auschwitz zou

komen; deze joodse communisten hadden voorzeker geen visionaire gaven. Hun ideologie en hun organisatie maakte echter dat zij beter dan de meeste anderen gewapend waren toen het ergste zich voerdeed.

Nochtans was hun generatie, samen met de joodse gemeenschap uit Oost-Europa waartoe zij behoorden, zo goed als fysisch uitgeroeid. En toen de nederlaag van het nazisme en het fascisme, waartegen zij hun hele leven lang hadden gevochten, eindelijk een feit was, op het moment van de overwinning, toen kwam de grootste ontgoocheling. Het nazisme was er niet in gelukt deze joodse communisten psychisch te breken, het "reële socialisme" lukte daar wel in. Nochtans waren de meesten onder hen, ook na de tweede wereldoorlog, trouw gebleven aan hun communistische idealen. Van de 52 joodse Spanjevrijwilligers die in 1945 nog in leven waren en in België verbleven sloten er in 1947 nog 32 aan bij de door de communisten geleide *Amicale des Combattants d'Espagne Républicaine*. 11 onder hen vertrokken vóór 1950 naar Polen, 5 naar Hongarije en 1 naar de Sovjetunie. Zij werden echter vooral in Polen niet met open armen ontvangen en hadden het zeer moeilijk zich een nieuw bestaan op te bouwen. Het anti-semitisme bleef ook in het communistische Polen alom aanwezig. 6 verlieten er Polen opnieuw voor een tweede emigratie naar België (4 personen) of Israël (2 personen). Van deze 52 bleven er uiteindelijk de helft in België wonen.

Ook met de triomf van het zionisme hadden deze mensen het moeilijk. Hadden zij zich dan toch vergist door de wapens op te nemen tegen de juiste vijand? Door het aanhoudend anti-semitisme in de "Volksdemocratieën" en de gespannen relatie met Israël, konden de oud-Spanjestridders, die in meerderheid communist waren, moeilijk als het grote voorbeeld van het joods verzet naar voor geschoven worden. Hun generatie, die al was uitgeroeid, werd nu ook vergeten.

Ook in België en zeker in Vlaanderen hebben deze mensen, op een zeldzame uitzondering na, geen spoor nagelaten. In "Mijn kleine oorlog" uit 1947 schreef Louis-Paul Boon zijn tedere "Brief over Lea Lubka". Lea Lubka was tijdens de oorlog de koerierster en vriendin van de Aalsterse communist Bert Van Hocrick. Boon schreef over een radiobericht dat haar terugkeer uit Mauthausen meldde en over zijn wanhoop bij het vernemen van haar dood. Lea's broer, Joël, was reeds jaren in de anonimiteit verdwenen : hij sneuvelde in Spanje.

BIBLIOGRAFIE

Dit is uiteraard slechts een summier overzicht van de belangrijkste gebruikte bronnen, vele tientallen andere van privé- en officiële aard hebben wij hier onvermeld gelaten.

Voor de voorgeschiedenis betreffende de joodse arbeidersbeweging steunden wij hoofdzakelijk op :

- A. BROSSAT en S. KLINSBERG, *Le Yiddishland révolutionnaire*. Paris, 1983.
J. BUNZL, *Klassenkampf in der Diaspora. Zur Geschichte der jüdischen Arbeiterbewegung*. Wien, 1975.
Encyclopaedia Judaica, Jeruzalem.
A. LEON, *The Jewish question. A Marxist interpretation*. New York, 1970.
N. WEINSTOCK, *Le pain de misère. Histoire du mouvement ouvrier juif en Europe*. (Tome III, L'Europe centrale et occidentale 1914-1945). Paris, 1986.

Betreffende de joodse geschiedenis in België konden wij nuttig gebruik maken van :

- M. KRAJZMAN, *La presse juive en Belgique et aux Pays-Bas*. Brussel, 1975.
J. Ph. SCHREIBER, *Les juifs de Belgique face à la montée de l'antisémitisme nazi*. U.L.B., niet-gepubliceerde licentieverhandeling, 1983-1984.
M. STEINBERG, *L'étoile et le fusil : la question juive, 1940-1942*. Brussel, 1983.
M. STEINBERG, *L'étoile et le fusil : 1942. Les cent jours de la déportation*. Brussel, 1984.

In verband met de Internationale Brigaden en de joodse vrijwilligers waren belangrijk :

- W. ADRIAENS, *Vrijwilligers voor de vrijheid. Belgische anti-fascisten in de Spaanse burgeroorlog*. Leuven, 1978.
A. CASTELLS, *Las Brigadas Internacionales de la guerra de España*. Barcelona, 1974
J. DELPERRIE DE BAYAC, *Les Brigades Internationales*. Paris, 1968.
D. DIAMANT, *Combattants juifs dans l'armée républicaine Espagnole*. Paris, 1979.
La solidarité des peuples avec la République Espagnole. Moskou, 1974.
P. VON ZUR MÜHLEN, *Spanien war ihre Hoffnung. Die deutsche Linke im Spanischen Bürgerkrieg. 1936 bis 1939*. Bonn, 1983.

Wat ons eigenlijk onderzoek betreft hebben wij zowel in binnen- als in buitenland archieven geconsulteerd.

In Spanje waren dat de *Servicios Documentales* in Salamanca.

In Polen raadpleegde Frank Caestecker archieven van het Pools Ministerie van Buitenlandse Zaken, archieven van de organisatie van oud-Spanjestrijders en de archieven van het Joods Historisch Instituut in Warschau. Wij zijn hem erg dankbaar voor de communicatie van de aldaar over de Poolse joden teruggevonden gegevens.

Wat de Belgische archieven betreft raadpleegden wij :

Archieven van het Ministerie van Buitenlandse Betrekkingen, Archieven van het Ministerie van Volksgezondheid (nu Justitie) — Bestuur der Oorlogsslachtoffers, Archieven van de Rijksuniversiteit Gent, Université de Liège en Université Libre de Bruxelles. Verder consulteerden wij de archieven van de Kommunistische Partij van België, het A.M.S.A.B. en het Instituut Emile Vandervelde.

De enige directe sporen van de activiteiten van de joodse arbeidersbeweging in het Interbellum, evenals van de solidariteitscampagne voor de Spaanse Republiek, vonden wij in de archieven van het *Yivo — Yiddisher Vissenschaflecher Institut* in New York. De op België betrekking hebbende "Archieven David Trocki" werden in 1977 door het Martin Buber Instituut te Brussel op microfilm aangekocht. Eveneens belangrijk was de lectuur van het in Antwerpen in het Jiddisch verschijnende zionistische weekblad *Die Jiddishe Presse*.

Aangezien in geen enkele van deze fondsen een echt archief stak over ons eigenlijk onderwerp vonden wij in al deze archieven in de eerste plaats aanvullende gegevens en preciseringen over individuele personen die in Spanje hadden gevochten. Het is trouwens het samenleggen van deze biografische fiches dat ons dit algemeen beeld heeft gebracht. Uitermate belangrijk voor deze studie waren dan ook de interviews, die ons een heel nieuwe wereld hebben geopenbaard. Zonder deze gesprekken waren wij niet in staat geweest dit onderwerp op een dergelijk manier te doorgronden.

Vermelden wij onze interviews met :

Josel Blusztajn, Paula Dzierzowska (Frank Caestecker), Rachel Ekstejn, Srulek Feld, Genia Gross, Gitla Kinzlewska (Frank Caestecker), Szaja Kindermann (Frank Caestecker), Adela Korn, Dov Liebermann, Emile Löwenwirth, Rachel Luftig, Emmanuel Mailer, Alter Szerman en Boris Szyster.